

ЛИЧНОСТТА И ДЕЛОТО НА КОНСТАНТИН ВЕЛИЧКОВ (По случай 130 години от рождението му)

ИЛИЯ ТОДОРОВ

Винаги когато се заговори за личността и делото на Константин Величков, се изправяме пред едно парадоксално противоречие: неговото име е широко известно сред нашата културна общественост, а с творчеството му фактически са запознати малцина. Трудно е да се посочат причините за недостатъчната популярност на Величков сред съвременната читателска публика. Някои обясняват този факт с липсата на достатъчно издания на неговите съчинения, други са склонни да търсят вината предимно у критиката, която не била съумяла да осветли задоволително творчеството му. Може би до известна степен причините се коренят в предпочитанията на писателя към някои непопулярни днес жанрове; може би трябва да се потърсят в особеностите на неговия стил и на творческия му метод; може би в случая не е без значение и обстоятелството, че високо над Величковото творчество се издига един истински литературен гигант, който неволно го засенчва — безсмъртното дело на неговия близък приятел Иван Вазов.

Обикновено творчеството на Константин Величков се разглежда в руслото на вазовското начало, на вазовската линия в развитието на българската литература. Действително има много общо между Вазов и Величков — не само в тяхното литературно дело, но и в обществено-политическите им възгледи, в гражданските им позиции, дори в житейските им пътища. Свързани приживе с дългогодишно сърдечно приятелство, непомачено от демона на професионалната завист, те остават като че ли неразделни и след смъртта си, пред потомството, пред историята. Разбира се, напълно заслужено на преден план е изпъквал и винаги ще изпъква Вазов. Неговото огромно — и по мащабите, и по значението си — литературно дело ще засенчва и занапред скромното творчество на Величков, но онова, което на всяка цена трябва да се подчертае, е, че тук в никакъв случай не може да става дума за литературно подражателство, за епигонство! Величков е творец със своя физиономия, със свой собствен почерк, със свой писателски натюрел. И у двамата лейтмотивът е **О т е ч е с т в о т о**, но докато Вазов е предимно епичен, у Величков (не само в поезията, но и в прозата!) преобладава лиричната струя; докато у Вазовите творби наддсяват оптимизмът, жизнерадостното начало, мажорните тонове, Величков е повече елегичен, у него преобладават миньорните настроения, тъгата обикновено взема връх над радостта (и неслучайно, разбира се, проектираната в края на живота му стихосбирка, включваща най-хубавите му творби, е трябвало да носи наслова „Тъги и радости“).

За да се разбере по-добре Величковото творчество, е необходимо да се кажат предварително няколко думи за човека и общественика Константин

Величков. Разгърнал общественно-политическата си дейност главно през първите две-три десетилетия след Освобождението — години на разпалени политически страсти и ожесточени борби, — той си е спечелил немалко политически противници, имал е, разбира се — като всеки човек, — и свои лични врагове; но и едните, и другите не са могли да не признаят едно негово безспорно достойнство — благородството на характера. В интервю, поместено наскоро след смъртта на Величков във в. „Ден“ (бр. 1372 от 7 ноември 1907 г.), неговият приятел Иван Вазов подчертава: „Най-големите му противници — той и тогава ги имаше — не можеха да му откажат благородството на характера, силата на таланта и незапетното му почитство на обществен деятел и честен човек. Имаше мнозина да го мразят, по политически причини, но всеки го уважаваше и се прекланяше пред високоблагородната му личност.“ Редица негови съвременници го рисуват в своите спомени като високоблагородна и нравствено извисена личност, като безукорно честен човек и доблестен гражданин, като рядко чувствителна и идеалистична натура. „Колко хубаво би било — възкликва големият артист Кръстьо Сарафов, — ако в България имахме повече Величковци, които с идеализъм, достигащ до себепристрастие, биха служили на своя народ до последния си час.“

За Величков са писали мнозина, но и досега най-яркият и най-правдивият негов портрет си остават Вазовите „Възпоменателни бележки за Константин Величков“, написани няколко години след смъртта му и поместени като предговор към първото издание на съчиненията му от 1911—1915 г. Още в началните редове на тези непертенциозни „възпоменателни бележки“ Вазов е очертал контурите на Величковия портрет: „Взимам с душевен трепет перото, за да напиша тия редове за моя незабравим приятел. За моя приятел и за човека, който има толкова титли за почетта и признателността на отечеството; човека, чийто живот бе всецяло отдаден на служение нему, на неговото възраждане и освобождение, на неговия умствен и духовен напредък; благородният деятел с богато надарената природа: бляскав оратор, надрив държавник, първокласен книжовник, дълбоко чувствующ поет, идеално честния гражданин, беззаветно любящ България.“ По-нататък, предавайки непосредствените си впечатления от общуването с Величков, Вазов е съумял да изпълни тази първоначална рамка с живи факти, наситил я е като че ли с плът и кръв и пред нас постепенно се откроява одухотвореният образ на Величков — ние виждаме неговия физически портрет, докосваме се до духовния му свят: „И сега неволно ми се изпречва в ума такъв, какъвто го видях при първата ни среща в Цариград през 1870 г.¹ Ученик тогава в императорския лицей, облечен в красива униформа, Величков беше петнадесетгодишно момче. С дребен ръст, жив, събуден, чарующ с юношеската си усмивка и умната си реч. Големият фес недобре прихлупваше високото чело, под коего светеха тия черни, умни очи, блестящи от вътрешен младежки огън, който запазиха и до последния ден на живота му.“ И по-нататък: „Обичах аз у него този характер благороден и целен, тая честна и непокарана душа, тая хубава гордост на човека, знающ достойнството си, и тая скромност и простота в обноските. И тоя светъл ум, който блестеше в необикновено, поразително блестящите му очи! Бързо съобразителен, тънък, находчив, прозорлив, той винаги знаеше да схване вярно един въпрос, да се изкаже в една кратка и изящно закръглена фраза и да порази със сигурността на мисълта си. Той беше нервен темперамент и често пламваше от гняв при виждането или спомнянето на нещо лошо или позорно, но и в пламването си пазеше благородство в езика и никога не чух из устата му ругателна дума, в

¹ В действителност срещата станала през 1872 г., когато Вазов посетил за пръв път турската столица.

неговия речник нямаше такива. Поривист и вихрен в политическия си живот, Величков беше мил и благ в частния и добродушен, и весел.“

При все че разгръща своята литературна и обществено-политическа дейност главно в периода след Освобождението, Величков е носител на нравствената чистота, идеализма и себеотрицавието, присъщи на героите от епохата на Възраждането. Може би това се дължи до голяма степен на обстоятелството, че той се оформя като личност през последните две десетилетия на Възраждането, тъкмо в годините, когато са поставени на върховно изпитание не само патриотичните чувства, но и морално-волевите качества на всеки българин. Това е периодът на голямата жътва в историята на Българското възраждане, времето, когато е трябвало да се събират плодовете от неимоверните усилия на няколко поколения български родолюбци да изведат своя народ от мрака на невежеството и робството на широкия път на прогреса, по който са тръгнали цивилизованите европейски народи. И трябва веднага да се каже, че Величков е взел достойно участие в тази жътва. Нещо повече — той е продължил самоотвержено и с цялата си енергия борбата за осъществяване на възрожденските идеали и в годините след Освобождението, когато повечето негови съвременници са сметнали, че главната цел е вече постигната и че могат да съсредоточат усилията си в друга посока, или пък, разочаровани, са се оттеглили от обществения живот.

Биографията на Величков не блести с героични постъпки. Животът му не е изпълнен със смели рискове и опасни премежия, не завършва в неравно сражение или на бесилото. И все пак той е достоен за възхищение! Това е живот-подвиг, живот, посветен на отечеството, „всепяло отдаден — по думите на Вазов — на служение нему, на неговото възраждане и освобождение, на неговия умствен и духовен напредък“.

Константин Величков е роден в Пазарджик през 1855 г. Когато започва подготовката на Априлското въстание, той току-що е навършил двадесет години — възрастта на „людите глави“, които фактически подготвиха и изнесоха на плещите си нашата национална революция. През един мразовит зимен ден в началото на февруари 1876 г. младият Величков полага клетва да служи на свящото дело. Останал верен на тази клетва, по-късно той ще заплати за това с цената на няколкомесечни нравствени и физически страдания в турските зандани.

Пътят на Величков към национално-революционното движение е твърде особен, различен от пътя на повечето негови връстници. Син на предприемчиви и будни родители, още в детската си възраст той привлякъл вниманието на своите учители и на съгражданите си с необикновените си способности. И когато през 1868 г. трябвало да бъде определен един младеж от Пазарджик, който да продължи образованието си в учредения наскоро преди това в Цариград по френски образец „Lycée Impérial“, местната общественост не се поколебала в избора си. Тринадесетгодишен, той заминал за турската столица, която по онова време била същевременно и важен център на българския народностен и културен живот. Тук Величков останал цели шест години — до средата на 1874 г., когато завършил лицей. Именно през този период и в тази пъстра многонационална среда се формирал неговият мироглед; тук се оформил неговият характер; тук той изживял първите си патриотични възмущения; тук на правил и първите си литературни опити.

Лицейският период от живота на Величков все още не е проучен достатъчно. Ние знаем твърде малко за средата, в която е израснал бъдещият писател през тези години, за заниманията му извън задължителната програма в лицей, за идейните му търсения. В последно време бе открит един необикновен интересен документ от този период, който се свързва с името на Величков и

хвърля известна светлина върху неговата личност — писмо от април 1873 г. до видния руски революционер, поет и публицист Н. Огарьов и неговите другари, по онова време емигранти в Женева². Документът е подписан с псевдонима Симеон Горски, но като обратен адрес, на който се очаквало да бъде изпратен отговорът, е посочено името на К. Величков: „A Monsieur Constantin Vellikoff, élève du Lycée de Galata—Sérai, pour M-r Simeon Gorski. Constantinople/Péra.“ Ясно е, прочее, че това писмо осветлява — ако не пряко, то поне косвено — идейния свят на Величков, въвежда ни в атмосферата, в която се е движил младият лицеист, среща ни с проблемите, които са го вълнували. „Сега аз съм само на осемнадесет години“ — се казва тук (и наистина през 1873 г. Величков е тъкмо на 18 години). — В моята възраст кръвта е гореща, страстите неукротими, душата твърда и непоколебима, сърцето благородно и великодушно; в моята възраст, изгаряща от любов към идеала и ревност към всичко, което води към слава, вълнувана едновременно от хиляди разнообразни чувства, човек се оказва внезапно пред два пътя: единият път — пътят на удоволствия, сладострастия, власт и богатство; той е широк, разкошен, той ни развлича известно време, но неговите благоухания са лъжливи; под покрова на това фалшиво щастие той крие мръсотия и подлост, но накрай той съсипва и води към бездната. Другият — покрит с тръне, мрачен, неравен и лишен от радости, обвит в мрак, обещава най-страшни загуби и е пресечен с хиляди безднии; в началото той ни ужасява и издига непреодолими препятствия на нашата енергия, но той венчава старостта и води към безсмъртие.“ Авторът на писмото заявява непоколебимо, че е избрал втория път. Той се обръща към Огарьов и неговите другари с гореща молба да го приемат в своите редици, като им съобщава, че отдавна изпитва силна привързаност към тях и към идеите, за тържеството на които те се борят: „... аз искам да посветя живота си и силите си в служене на човечеството; аз искам да запиша името си на стените на храма на свободата; аз сам искам да принеса своята частица жертва в олтара на всемирното освобождение; накрай, ако някога изкупителният трофей бъде вдигнат над развалините на това мрачно здание на тиранията, аз искам да имам удоволствието да си кажа: „И аз, и аз съдействувах на това дело на възраждането.“ По-нататък младият човек изразява готовността си да замине за Женева, да напусне своята родина и своята родна земя. „Господа, не своята родина, а Турция напускам аз; но моята родина сега принадлежи на турците, тя е окована във вериги под трона на деспот-мюсюлманин. Моята родина е страна, дето кръвта тече непрестанно, понеже тази страна е поробена от жестоко и варварско владичество на турците. Тая азиатска орда се рее безнаказано по дунавските земи, осквернява името на нашите прадеди и ни държи под кървав ярем. И така, моята родина — това е Турция — и Турция ми е отвратителна, и Турция аз ненавиждам повече от всичко на света и по-скоро бих предпочел да живея сред канибали, отколкото сред отоманците.“ Следват патетични редове на дълбока ненавист към всичко, свързано с ярема на османското робство. „Не, не, отсега аз не мога повече да живея в Турция, понеже

² Писмото е на френски език. Оригиналят се съхранява в Москва, Централный государственный архив Октябрьской революции, ф. 5770, оп. 1, а. е. 148, между материалите от така наречената „Пражка колекция“ на Херцен и Огарьов. През 1955 г. то бе публикувано в превод на руски език в „Литературное наследство“, т. 62. Основавайки се на тази публикация, преди десетина години известният съветски българист К. А. Поглубко обърна внимание върху авторството на К. Величков (К. А. Поглубко. Очерки об истории болгаро-российских революционных связей. Кишинев, 1972, с. 156). По-късно документът бе публикуван в два превода на български език: от Величко Вълчев в „Литературен архив“, т. 7, С., 1979, 423—429, и от Константин Н. Кантарев в „Известия на държавните архиви“, кн. 42, С., 1981, 131—138, като и двамата посочиха сериозни аргументи в подкрепа на Величковото авторство.

³ Цитатите са според публикацията на К. Н. Кантарев.

тайнствен глас ми вика ден и нощ: „Отивай, бягай далеч от този ад! Тук въздухът е чумав, тук мрачна бездна зее под краката ти, животът ти тук ще бъде постоянно в тежест, тук в бездействие и безразличие твоята съвест ще те обвинява постоянно в неблагодарност към родината, ще те нарича съучастник на нейните врагове, на ония, които са забили нож в тялото ѝ.“ И малко по-нататък: „Аз ще замина!... Отричам се от кариерата, която ми обещава блестящи успехи, като че ли за да ме изкуши; отричам се от богатствата, почестите, разкоша, които бих могъл лесно да постигна в тази страна, където всичко е потопено в мрак и невежество; отричам се от всички длъжности, които пребиваването ми в Турция би могло да ми достави; аз жертвувам всичко, понеже съм пълен господар на моята съдба сред отоманците и само да поискам, ще бъда на върха на процъфтяването.“

Много са признаците, които свързват този интересен документ с личността на Величков. По онова време пред него наистина се разкриват перспективите на една блестяща служебна кариера. Негов наистински в лицея е известният д-р Ст. Чомаков, виден деец в черковната борба, туркофил по убеждения. Достатъчно било младият човек да се вслуша в съветите му, да тръгне по пътя, начертан от него, за да заживее сред „богатствата, почестите и разкоша“, за които се споменава тук. Величков обаче още тогава се разграничил в идейно отношение от своя наставник. В едно писмо от 1 септември 1873 г. (само няколко месеца след писмото до Н. Огарьов) той се обръща към него с думите: „Не ми е възможно да Ви разкажа тука как се намираме в училището. Само ще Ви кажа: и добре, и зле сме. Друго нещо не може да излезе от съединението на два елемента, на две разни цивилизации, както са френската и турската. Там, дето един простак се бърка в работите на образован човек, сякояк разбира, че оттам не може да излезе нещо свършено. Извинете сравнението. В това кратко писмо не можа да Ви разкажа другоаче състоянието на лицето.“⁴

Любознателен по природа, Величков е бил един от първите по успех ученици в лицей. Същевременно четял много, увличал се от литературата и особено от френските романтици. Предавайки впечатления си от своята първа среща с него, Вазов отбелязва: „Срещата ни стана в българската книжарница на Балканан. Помня, че разговорът ни се въртеше около литературата, собствено френската литература, която Величков вече познаваше добре — той владееше френския език. Виктор Хюго, Ламартин, Мюсе, Шение. Той говореше с възторг за тях. Той ги обичаше. Из Ламартиновото „Езеро“ ми издекламува първите строфи. И с какво чувство, как звънливо се ронеше из устата му руйната френска реч!...“

Именно от този период датират и първите литературни опити на Величков. През 1872 г. той превежда заедно със съученика си Г. Николов драмата на Юго „Лукреция Борджия“ (издадена през същата година като отделна книга); на следващата година излиза неговият превод на Пушкиновата драма „Русалка“; през 1874 г. е публикувано на страниците на сп. „Читалище“ първото му стихотворение, в което долавяме силното влияние на Юго. Най-значителната литературна изява на К. Величков от времето на ученическите му години е безспорно драмата „Невянка и Светослав“, написана и поставена на сцената през 1872 г., а издадена едва през 1874 г. Сюжетът на тази драма не е оригинален — заимствуван е от повестта на Ст. Захариев „Невянка, болярска дъщеря“, която пък от своя страна представлява побългарена преработка на Карамзиновата повест „Наталья, болярская дочь“. Но в случая по-важното е,

⁴ А. т. Ш о п о в. Д-р Ст. Чомаков. Живот, дейност и архиви. — Сборник на БАН, кн. 12, С., 1919, с. 107.

че драмата „Невянка и Светослав“ била посрещната с интерес от съвременниците: появили се няколко положителни отзиви за нея в печата, била поставена с успех в Цариград и Русе. Тя донесла първата литературна слава на своя автор.

За съжаление ние не знаем нищо по-определено за средата, в която се е движил Величков през този период, не можем да назовем имената на неговите най-близки приятели. Известно е само, че още в Цариград той се сближил с управителя на българската книжарница в Балкапан Иван Говедаров, от когото по-късно ще изпита дълбоко разочарование. Очевидно тук е общувал с Тодор Каблешков и Стоян Михайловски, неговии съученици в лицей; може да се предполага, че е поддържал връзки също със С. С. Бобчев и Павел С. Бобеков, които по онова време следвали във Военно-медицинското училище в Цариград. Онова, което знаем със сигурност, е, че през свободното си време Величков посещавал често българската книжарница в Балкапан, където тогава се събирали по-образованите българи. При едно от тези посещения управителят на печатницата, която се намирала при същата книжарница, го поканил насаме на втория етаж, където му показал цял вързоп от в. „Свобода“, някои Каравелови повести и няколко брошури на БРЦК. „В тоя ден — признава по-късно Величков — аз почувствувах, че приех своето политическо кръщение.“

Когато през лятото на 1874 г. Величков завършва цариградския лицей, неговата цел в живота е вече ясна, пътят му — напълно определен. Той се завръща в родния си град, където заработва с всичките си сили за културното израстване и политическото осъзнаване на своите съграждани. Назначен за учител по български, френски, история и география в класното училище и избран за председател на местното читалище „Виделина“, Величков взема дейно участие в обществено-културния живот на града: изнася публични сказки, урежда театрални представления и пр. За отбелязване е, че пиесите, играни по онова време в Пазарджик — „Иванко“ на В. Друмев и „Разбойници“ на Шилер, — упражнявали патриотично и дори революционно въздействие върху публиката. Една любопитна подробност, която хвърля допълнителна светлина върху личността на Величков — при постановката на Шилеровата драма той изпълнил ролята на главния герой Карл Моор. (Нека припомним мимоходом, че за същата роля мечтаел и Ботев, който споделил веднъж в разговор с Иван Вазов: „Жално ми е, че не скоро ще се представи у нас трагедията „Разбойници“ от Шилера. Аз бих играл Карла Моора!... Аз непременно искам да съм Карл Моор!“⁶...)

При това положение не е трудно да си представим с какви чувства е посрещнал Величков новината за подготовеното въстание, с каква радост и самоотверженост се е включил в движението. Четвърт век по-късно в спомените си „Първата ми среща с Бенковски“ той ще разкаже за този щастлив ден от своя живот: „Мечтата се сбъдна. Апостолът, за когото бълнувахме от месеци, беше дошъл. Едва се въздържахме да не прегърнем Ръжанкова, известен между нас и почитан от всички ни за своите връзки с Левски, когато ни обади шепнешком, че Бенковски е в града и иска да се срещне с нас. Бенковски! Това име — се мълвеше вече от няколко време и душите ни го окръжаваха с обаянието на един Месия.“ От този ден Величков се посвещава всецяло на подготовката на предстоящия бунт: набавя си оръжие, участва в заседанията на комитета, агитира, пътува във връзка с организационни задачи до Панагюрище, Брацигово и Радилово, посещава с апостолска мисия с. Ясакория. Научил за преждевременно обявеното въстание, въоръжен и приготвен за поход, той се прощава с родителите си и отива на сборния пункт. Случва се обаче така, че

⁶ Ив. Вазов. Събрани съчинения. Т. VI. С., 1976, 42—43.

Пазарджик и околните села не успяват да въстанат, и всички съзаклятници, на брой около 700 души, са арестувани. Започват онези няколкомесечни ужасни страдания из турските затвори в Пазарджик, Пловдив и Одрин, които по-късно Величков описва в своята забележителна мемоарна книга „В темница“. Един момент от неговото поведение в затвора заслужава специално да се отбележи. Когато под напора на общественото мнение тук идват членовете на някаква европейска комисия, за да се запознаят с положението на арестуваните, Величков, подтикван от своите другари, произнася пламенна реч на френски език, в която нарисувал „в най-черни краски картината на общата неволя“.

Не след дълго поради липса на доказателства и във връзка с разпоредбите за амнистия повечето от задържаните били освободени. На 17 август 1876 г. Величков се завърнал в родния си град. Но той не могъл да остане задълго в Пазарджик, тъй като тук вече нямало предишното поле за действие. Един месец по-късно го виждаме отново в Цариград, вече като чиновник в Българската екзархия. Следейки отблизо политическия живот, Величков започнал да изпраща редовно дописки с патриотично съдържание до издавания по онова време в Букурещ под редакцията на С. С. Бобчев вестник „Стара планина“.

Вестта за обявяването на Руско-турската освободителна война заварила младия патриот в Цариград. Не можейки да изчаква спокойно развитието на събитията, той заминал с един австрийски параход за Триест, откъдето веднага се отправил за Румъния. Към края на годината Величков пристигнал в освободения Свищов. Тук се срещнал за втори път с Вазов, който по-късно разказва: „Намерих го в една гостилница, болен от една простуда през пътуването и помня сега — с Ламартина в ръцете, именно поемата „Josseline“. Как добре характеризира тази подробност личността на Величков! През дните, прекарани в Свищов, двамата приятели били неразделни. Вазов си спомня, че тук именно Величков му подарил стихосбирката на Юго „Les châtiments („Възмездия“), съдържаща стихотворения с обществено-политическа тематика, писани през 1853 г., когато поетът се намирал в изгнание. Заслужава да се отбележи, че тази стихосбирка по-късно ще стане една от любимите книги на В. И. Ленин.

В началото на 1878 г., след като току-що са заглъхнали топовните гърмежи, Величков се завръща в родния си град и веднага се включва в уредбата на новия живот. Избран за член, а след това и за председател на Окръжния административен съвет в Пазарджик, той заработва енергично за административното устройство на окръга, пътува непрекъснато, най-често до Пловдив, заради което бил наречен на шега от приятелите си „*regretuum mobile*“. Големите му грижи по това време идват главно от несправедливите решения на Бърлинския конгрес, който разпокъсал страната. За да се неутрализират турските гарнизони, които след оттеглянето на руските войски трябвало да завардят балканските проходи, започва сформирването на така наречените гимнастически дружества. Величков е един от организаторите и ръководителите на тези дружества. В началото на 1879 г. той е избран за член на техния върховен комитет със седалище в Пловдив; същевременно става и главен редактор на издавания от Драган Манчов в. „Народний глас“.

Макар и твърде млад (ненавършил още двадесет и пет години), Величков се издига като един от най-видните политически дейци в Източна Румелия. В края на 1879 г. той е вече народен представител в Областното събрание и секретар на Постоянния комитет. Вазов, който се установява в Пловдив през есента на 1880 г., си спомня: „Името му се ползуваше вече с популярност, той играеше важна роля в живота на автономната област, беше депутат, член в Постоянния комитет, редактор на в. „Народний глас“. Един от най-добрите

оратори в Областното събрание, Величков обайваше винаги с възторжената си и пламенна реч, която се лееше из устата му плавна, убеждана, чарующа. Когато поискваше думата, в камарата се възпиряваше тишина и гласът му екхеше, пленяваше слушателите и почти винаги ги присъединяваше към неговото мнение. Още тогава се предвиждаше блиското политическо поприще на тоя вдъхновен вития. Той беше повече в опозиция на правителството, макар че в първото си време Областното събрание не беше още разделено на две партии. Наричаха го тогава „enfant terrible“. Като редактор на в. „Народний глас“ Величков даваше там уводни членове, написани с жар, със стил француски, висок и изящен в своята богата, буйна фразеология. И в тия членове същата убежденост, същата сила, каквато имаше живото му слово в камарата.“

Величков остава една от централните фигури в обществено-политическия живот на Източна Румелия до Съединението през 1885 г. Дори по време на близо едногодишното си отсъствие (октомври 1880 — август 1881 г., когато отива във Франция, за да следва право) той не престава да следи с трепетно външните събитията, които се разиграват от двете страни на Балкана. Особено е разтревожен от суспендирането на конституцията, извършено от княз Александър Батенберг. „Той живееше в Париж, но умът му беше тук“ — бележи лаконично Вазов. В крайна сметка притегателната сила на родината надделява над жаждата му за по-високо образование и Величков се завръща в Пловдив, за да се втурне отново в политическите борби: отново е избран за депутат в Областното събрание, отново заема мястото си в Постоянния комитет, отново поема редактирането на в. „Народний глас“. През октомври 1884 г. той е назначен за директор (министър) на народното просвещение — висок пост, който му дава възможност да допринесе твърде много за развитието на просветата и културата в Източна Румелия и особено за процъфтяването на театралното дело. На този пост именно го заварило Съединението. Политически противник на Александър Батенберг и последователен русофил, Величков не е бил съгласен с подобен политически акт, извършен според него преждевременно, необмислено и без необходимото съгласуване с Русия. Но все пак той проявил необходимата политическа далновидност, издигайки лозунга „Всичко за Съединението и нищо против!“

Много сили, много младежка енергия посветил Величков на политическия живот в Източна Румелия. Голямата цел, повелята на времето тогава била да се покаже пред света, че тази област е населена предимно с българи и че те са в състояние сами да се разпореждат със съдбините ѝ, да градят нейното бъдеще. В кратък срок задачата е блестящо изпълнена и в това отношение Величков има безспорни заслуги. Но неговата дейност през този период не се ограничавала само в рамките на политиката. Именно тук, в Пловдив, той започва усилена литературна работа: написва две нови драми („Отечество“ и „Вичензо и Анжелина“), а в съавторство с Вазов комедията „Господин Мортагон“, публикува повестите си „Жертви и отмъщение“, „Найда“ и „Зон“, разказите „Таласъм“, „Дядо Димитър“, „Заточеник“, „Пъкъл и любов“, „Панагюрци и македонци“, „Кой е крив“, „Последното желание“, пътеписа „Няколко дена в Цепино“, няколко стихотворения, няколко литературно-критически очерка, рецензии и пр. Един от най-значителните му приноси е съставената по негова идея съгласно с Вазов двутомна „Българска христоматия“, в която за пръв път са представени пред българския читател много от шедьоврите на европейските литератури (голяма част от преводите, поместени тук, са дело на Величков). Същевременно той участва в редактирането на авторитетното сп. „Наука“ (1881—1884), а след спирането му основава заедно с Вазов сп. „Зора“, едно от първите специализирани литературни издания у нас. С една

дума, Величков е в центъра не само на обществено-политическия, но и на литературния и културния живот в Източна Румелия.

След Съединението Величков се включва отново в политическия живот на страната. При допълнителните избори, проведени през май 1886 г. в Южна България, той пак е избран за народен представител — вече в софийското IV Обикновено народно събрание. Тук произнася пламенна реч, в която подлага на остра критика политиката на отчуждение от Русия и настоява да се свика Велико народно събрание, за да се узакони Съединението и да се възстановят връзките с нашата освободителка. Представителите на управляващата партия не са могли, естествено, да посрещнат равнодушно подобни изявления. Наскоро след това настават бурни събития в политическия живот на страната: детронирането на княз Александър Батенберг на 9 август, последвалият го няколко дена след това контрапреврат и триумфалното завръщане на княза, а малко по-късно — окончателното му абдикиране. В тези изпълнени с тревожна неизвестност дни Величков се намирал временно в Австро-Унгария, където бил дошъл да прекара летния си отпуск. Той изчакал със свито сърце развитието на събитията и когато след няколко месеца у нас окончателно се затвърдил русофобският режим на Ст. Стамболов, решил да замине за Италия, където останал в продължение на близо три години „доброволен“ изгнаник.

По това време русофилите в България са подложени на жестоки преследвания и мнозина от тях намират спасение в изгнаничеството: едни отиват в Русия, други в Турция, трети в Румъния. Между емигрантите е и Вазов, който се установява в Одеса. Разделени от обстоятелствата, двамата приятели поддържат оживена кореспонденция. През този период Вазов започва работа над своя знаменит роман „Под игото“, а Величков усилено се занимава с изобразително изкуство: посещава Художествената академия във Флоренция, където учи живопис при проф. Чиаранфи, изучава италианския Ренесанс, обикаля картинните галерии, изложбите и музеите. Изпитвайки силно влечение към рисуването още от детските си години, той едва сега има възможност да получи истинска професионална подготовка. Величков рисува непрекъснато, като същевременно поради липса на средства живее в нищета. Вследствие на мизерните условия и на една простуда, придобита при рисуване през зимата в полето, той прекарва тежко заболяване, чиито последици ще го измъчват през целия му по-нататъшен живот. За съжаление повечето от картините, които Величков е нарисувал във Флоренция, са разпръснати и може би безвъзвратно изгубени. Но и от малкото, което е запазено, се вижда ясно, че по онова време той вече се оформя като школуван живописец. Скиците в един от неговите бележници, запазен в Българския исторически архив при Народната библиотека „Кирил и Методий“, и няколкото стигнали до нас негови платна с маслени бои се нареждат между добрите постижения на българската живопис през онези години. По мнението на специалистите най-издържаната негова работа в тази област е портретът-етюд „Флорентинец“, изложен днес в една от залите на Националната художествена галерия.

По време на пребиваването си в Италия Величков възобновява и литературните си занимания. През този период той твърде често се обръща към поезията: запознава се с творчеството на много италиански поети, някои от които превежда, сам пише стихотворения, проникнати от силна носталгия. Най-значителната му литературна изява от тези години са обаче неговите великолещни „Писма от Рим“, създадени в резултат на едномесечната му обиколка из старините на Вечния град през пролетта на 1889 г.

Лишен от средства за препитание, през лятото на 1889 г. Величков е принуден да напусне Италия. Подобно на мнозина други емигранти той е получил

косвено уверения от Ст. Стамболов, че може да се завърне безпрепятствено в родината. Но за разлика от повечето свои събратя по съдба (в това число и от Вазов!) Величков е сметнал за унизително да се възползва от подобна покана. Той се установява в Цариград, където се надявал да намери някаква работа. На първо време започнал да рисува портрети и картини по поръчка. „Важното е сега да се вземе някоя и друга пара, ще дойде после време да се занимавам с чисто изкуство“ — споделя Величков в писмо до своя брат от 2 септември 1889 г. В следващите месеци той рисува усилено, като се надява чрез продажбата на картини да свърже двата края, но фактически повечето от произведенията си подарява на свои близки и приятели. Съедновременно Величков продължава и литературната си дейност. Поканен да сътрудничи във Вазовото списание „Денница“, той редовно праща материали: първите осем от своите „Писма от Рим“, няколко стихотворения, една критическа студия за Л. Каравелов. По това време той замисля и започва работа над двете христоматии за долните и за горните класове, които излизат от печат към края на 1890 г. в Солун като издание на К. Г. Самарджиев.

През учебната 1890–1891 г. Величков е назначен за преподавател по литература и по френски език в българската гимназия в Солун. При все че не изпитвал особено влечение към учителствуването, все пак той оставил отлични впечатления и у учениците, и у своите колеги. И през този период Величков продължил книжовните си занимания. Освен двете христоматии, в които поместил и много свои творби, той замислил и започнал подготовката на един общ курс по всеобща история на литературата, отпечатан в началото на 1892 г. в Пазарджик; в Солун Величков работил и над други произведения, някои от които обнародвал в издаваното от К. Г. Самарджиев списание „Книжици за прочит“.

Особено активна е литературната дейност на К. Величков след повторното му завръщане в Цариград, през последните три години на неговото изгнаничество — от лятото на 1891 г. до средата на 1894 г. Няма да бъде пресилено, ако се каже, че най-значителните му литературни постижения се свързват с този период. Именно тук той написва по-голямата част от своите „Цариградски сонети“, тук довършва „Писмата от Рим“ и започва работа над забележителните си спомени „В темница“, тук създава повечето от детските си стихотворения, тук превежда „Макбет“ на Шекспир и пристъпва към превода на „Божествена комедия“ на Данте Алигиери. По онова време Величков сътрудничи в три от най-авторитетните български литературни списания: „Мисъл“, „Българска сбирка“ и „Български преглед“, печата редовно в издаваното под редакцията на неговия брат Б. Величков списание „Лъча“, помества във в. „Прогрес“ две пламенни стихотворения („Тиранът“ и „Поету“), насочени срещу режима на Ст. Стамболов.

Този период на активна и плодотворна литературна работа бива неочаквано прекъснат от вестта за падането на Стамболовия режим (18 май 1894 г.). В началото на юни с. г., след осемгодишно изгнаничество, Величков се завръща в родината, за да се хвърли отново във вълните на бурния политически живот. Наскоро след пристигането си, още през месец август, той е избран за председател на бюрото на Народната партия, а след изборите на 11 септември става народен представител в VIII Обикновено народно събрание. В кратък срок довчерашият изгнаник се нарежда сред онези, в чиито ръце е поверено управлението на страната: през октомври е назначен за министър на общите сгради и съобщенията в кабинета на К. Стоилов, а през декември, при една реорганизация на Министерския съвет, поема поста министър на народното просвещение. След три години той отстъпва този пост на своя приятел Вазов и става министър на земеделието и търговията. Една година по-късно, в края

на 1898 г., огорчен от нападките на опозицията и разочарован от политическите си съмишленици, Величков напуска по собствено желание министерското кресло и се посвещава отново на литературата.

През няколкогодишното си министерствувание Величков си е спечелил немалко противници, понесъл е безброй заслужени и незаслужени упреци. Колкото и основателни да изглеждат обаче някои от нападките срещу него, има едно обстоятелство, което до голяма степен ги обезсилва — той напуснал министерския пост без пукната пара в джоба. Два дни след като оставката му била приета, бившият министър бил посетен от двама приятели (Харалампи Илиев и Владислав Шак), които го заварили, че пише някаква статия. Посъветван да не работи в този момент, да си даде малко почивка, той отговорил: „Знаете ли, г-н Шак, че ако не напиша тази статия, аз и семейството ми утре няма какво да ядем.“⁶

К. Величков е един от малцината министри в историята на буржоазна България, които не са използвали високия държавен пост за лично облагодетелствувание, а са изпълнявали длъжността си с чувство на отговорност пред народа и пред историята. Движен от същата амбиция, която е била ръководно начало в живота на повечето от нашите възрожденци — България да се нареди като равнопоставен член сред развитите европейски държави, — той прокарва поредица от прогресивни реформи в областта на просветата и културата. Благодарение на неговата инициатива се създава Рисувалното училище (днешният Висш институт за изобразителни изкуства „Николай Павлович“), приема се закон за задължителното изпращане по два екземпляра от всяка новоизлязла българска книга в двете народни библиотеки — Софийската и Пловдивската, организират се ученически библиотеки и читални, учредяват се демократични и полезни за развитието на просветното дело институции (Висш учебен съвет и Постоянен учебен комитет), извършва се твърде широка и прогресивна законодателна дейност в областта на просветата, обръща се голямо внимание върху преподаването на родния език в училищата, създава се известното списание „Училищен преглед“, просъществувало повече от 50 години, вземат се няколко благоприятни за напредъка на театралното дело решения, отпускат се стипендии за следване в чужбина на млади талантиливи артисти и художници. Едва ли има друг български министър, при чието управление да са постигнати толкова важни и прогресивни придобивки. При това трябва да се отбележи, че Величков е извоювал тези придобивки с цената на неимоверни усилия, преодолявайки съпротивата на политическите си противници, в непрекъсната борба с консервативни и ограничени разбирания за мястото и ролята на просветата, изкуството и културата в обществото. Особено показателна в това отношение е борбата, която той изнася във връзка със законопроекта за откриване на Рисувалното училище. Една такава идея днес ни изглежда толкова обикновена и естествена, но на времето срещу нея са се надигнали не само ограничените еснафи, търговци и занаятчии, но и някои представители на интелектуалния елит на България. Дори един Алеко Константинов, олицетворение на гражданската съвест на епохата, се обявява срещу тази идея, като се опитва да я дискредитира в два свои фелетона („Дребни работи“ и „Кандисахмел!“). При обсъждане на законопроекта в Народното събрание Петко Каравелов, ръководител на Демократическата партия, към която принадлежи и Алеко Константинов, се изказал решително против създаването на специално учебно заведение за подготовка на художници, като заявил, че в България не съществуват условия за такова училище,

⁶ Г. Д. Ю р у к о в. Константин Величков. Спомени из частния му живот. — Литературен глас, бр. 369, 24 ноември 1937.

че за нас то е излишен лукс и че от него щели да излязат „нещастници, които ще съставят жалък полуинтелигентен пролетариат“. В защита на законопроекта Величков произнесъл убедителна реч. „Господа народни представители — обърнал се той към депутатите, — вярвайте, не мислех, че ще бъде нужно да взема думата, за да защита законопроекта, който имах честта да представя на вашето просветено обсъждане. Не мислех, защото бях убеден, че ни един образован човек не ще се намери тук в тая камара, който да не разбере, че оскърбява себе си, като въстава против законопроекта; ни един образован човек, поне който има право да носи това име, не може да не знае, че изкуството е изградило оная великолепна триумфална арка, през която минаха науката и свободата и хвърлиха своите зари върху човечеството. Не можах да мисля, че един човек, който величае себе си за шеф на партия, който на всяка минута казва, че всичко знае, който не позволява никому да помисли, че може и той да има знания, ще въстане и ще каже: не, на България не е позволено да помисли и тя един ден да внесе своя дял в общочовешката култура! България, освободена от 17 години насам, имаше да мисли за други нужди, които не ѝ дадоха време да се сети за ония морални интереси, които изискваха нейните грижи на равна степен с материалните ѝ интереси. Но България ще се покаже недостойна за свободата, която е получила, ако не им даде надлежното внимание и не се приготи да стане участница в делото на общочовешкия прогрес.“ В тези няколко реда от началото на Величковата реч пред Народното събрание добре проличават идеите, от които се е ръководил като министър на просветата; същевременно се вижда с каква непримиримост и с колко енергия е воювал той за тяхното въдворяване в живота.

Погълнат изцяло от административни грижи и политически борби, през първите години след завръщането си в България Величков не е могъл да отдели време за литературна работа. През този период той успял да напечата само някои от написаните в годините на изгнаничеството си творби: през лятото на 1894 г., наскоро след завръщането си, издал стихосбирката „Детска гусла“, а през 1895 г. събрал в отделна книга своите „Писма от Рим“, повечето от които вече били обнародвани в периодичния печат. Колко малко място е заемала литературата през тези години в живота на Величков, се вижда най-добре от първите страници на неговия дневник, започнат от 1 юли 1897 г. Но въпреки това писателят останал жив у него. Когато в края на 1898 г. оставката му от министерския пост била приета, той се посветил отново и с още по-голяма жар на литературата. Първата му грижа била да дообработи и да събере в отделна книга своите сонети, писани по време на изгнаничеството, главно през последните години в Цариград (поради това и наречени „Цариградски“). Тази книга, излязла от печат през 1899 г., с право се смята за най-значителното постижение на Величков в областта на поезията. Веднага след това той пристъпил към довършването на друго свое значително литературно дело — мемоарно-белетристичната творба „В темница“, започната също през последните му изгнанически години в Цариград и отчасти публикувана в сп. „Българска сбирка“ през 1894 г. Сега Величков дообработил и довършил произведението, като го напечатал изцяло в сп. „Летописи“ (г. I, 1899—1900), а през 1900 г. го издал и като отделна книга.

Литературната дейност на Величков от този период е тясно свързана с учреденото по негова инициатива списание „Летописи“, на което фактически е главният редактор. Тук той обнародва редица разкази и спомени, много стихотворения (някои възникнали в годините на изгнаничеството и останали непубликувани, но повечето новонаписани), голям брой отзиви и рецензии, а също статии, преводи и пр. Почти във всеки брой има негови публикации, подписани с името му или с различни псевдоними и инициали. Успоредно с това

Величков е редовен сътрудник и на сп. „Ученическа беседа“, също създадено по негова идея. Дори когато в началото на 1902 г., силно притеснен в материално отношение, приема предложението му пост дипломатически представител в Белград, той не прекратява сътрудничеството си в тези две списания. Внимателният преглед на неговата кореспонденция от тези години ни убеждава, че Величков вече е изстинал към политиката, че неговото внимание е насочено преди всичко към литературата. Това се потвърждава между другото и от следния необичаен за българския политически живот факт — в кратък срок Величков на два пъти бива настоятелно канен да стане министър в коалиционното правителство на д-р Данев и два пъти той любезно, но категорично отклонява предложението, позовавайки се на здравословни причини. В писмо до своя близък приятел В. Велчев от 4 март 1902 г. той споделя: „Предложението да вляза в Кабинета затова ме разтревожи, защото ми беше тежко да отговарям и тоя път с отказ. Вярвай ми, че бих искал да услужа на г. Данева, но просто не мога да надвия на отвращението си да ставам министър и не зная какви обстоятелства трябва да настъпят, които да ме накарат да победа това отвращение.“

Величков остава в Белград в продължение на две години — от началото на 1902 до началото на 1904 г. Изпълнявайки добросъвестно служебните си задължения, обезпечен материално, тук той имал сравнително добри условия за литературна работа. Но и този път съдбата не се показала благосклонна към него. По решение на новото правителство на Рачо Петров той бил отзован от поста си и преждевременно — ненавършил още 50 години — пенсиониран уж по здравословни причини, с унизителната мотивировка, че имал „известни заслуги към отечеството в едно или друго отношение“. Не е трудно да си представим как един толкова чувствителен човек като Величков е посрещнал подобно решение, колко дълбоко е било наранено неговото честолюбие. От неговия дневник, възобновен след завръщането му в София, виждаме колко мъчително е понесъл той унизителното пенсиониране, колко дълго и как упорито се е опитвал да разсее мрачните мисли, да заглуши обидата в сърцето си.

През есента на 1904 г. Величков възобновява литературните си занятия, за да не ги прекъсне вече до последния си ден. Дневникът от последните три години на живота му е изпъстрен със стихотворения, само част от които намират място в печата (главно в сп. „Духовна пробуда“), изпълнен е с размисли по литературни въпроси и с творчески планове. За отбелязване е, че по това време Величков се връща отново към едно дело, на което е посветил много творческа енергия през младостта си — художествения превод. Той превежда комедията „Мизантроп“ от Молиер и Расиновата трагедия „Аталиа“, а от началото на 1905 г. започва работа над Дантевия „Ад“, като „ревностно и прилежно“, както пише в дневника си, поправя печатаните през 1894 г. в списанията „Български преглед“ и „Мисъл“ откъси, подготвяйки ги за издаване в отделна книга. Много сили и много време отделя Величков на това издание, много надежди възлага на него да позакрепи поне отчасти извънредно влошеното си финансово положение. Уви, и този път надеждите му ще се окажат напразни! Но въпреки всичко през 1906 г. книгата излиза — чудесно преведена, изящно оформена, отпечатана по начин, на който мнозина от днешните издатели биха могли да завидят. И днес Величковият превод на „Ад“ се оценява като „истински литературен подвиг, който поне до онова време — началото на нашия век — няма равен на себе си в българската преводна книжнина“⁷.

⁷ Ив. Сестримски. Преводаческото дело на К. Величков. — В: К. Величков. Избрани преводи. С., 1979, с. 12. Величковият превод на „Ад“ и обширната встъпителна студия към него бяха високо оценени и от големия съветски учен И. Н. Голенищев-Кутузов в известната му книга „Творчество Данте и мировая культура“ (М., 1971, с. 444).

Последната зима от своя живот (1906—1907) Величков прекарал в малкото френско градче Мантон, разположено на брега на Средиземно море. Той дошъл тук по съвета на лекарите с надежда да укрепи твърде влошеното си в последно време здраве. Разполагайки с оскъдни средства, доставяни предимно от приятели и доброжелатели, той останал в Мантон близо половин година, като пресмятал всяка стотинка. Но и тук непрекъснато работел — писал стихове, изпълнени с нежна обич към единствената си дъщеря, които смятал да обособи в специален цикъл „Крайморски строфи“, превеждал разкази от съвременни френски автори и един роман, своевременно печатан като подлистник във в. „Ден“.

През пролетта на 1907 г. Величков се завърнал в София, където изпитал нови, още по-дълбоки разочарования от българската обществено-политическа действителност. С всеки изминат ден негодуванието му от тогавашните управници се разраствало, за да достигне връхната си точка на 23 септември 1907 г., по време на един спектакъл в Народния театър. Била представена пиесата на Островски „Доходно място“. Когато един от героите (Жадов, чията роля изпълнявал Кръстьо Сарафов) изобличавал от сцената корупцията и нравственото падение на политиките и чиновниците в помешчическа Русия, Величков, трогнат до сълзи, многократно ръкопляскал, увличайки след себе си публиката и придавайки по този начин на спектакъла характер на своеобразна политическа демонстрация. Сконфузени, присъстващите министри напуснали залата, а градоначалникът се видал принуден да му направи строга забележка. В отговор някогашният пламенен оратор се обърнал към публиката с думите: „Господа, ръкопляскайте, ръкопляскайте! Туй тамо на сцената е нашият днешен политически живот!“⁸

Наскоро след тази случка, дълбоко покрусен, Величков решил да напусне заедно със семейството си България. За да се снабди със средства, разпродад покъщинната си (собствен дом той така и не успял да придобие). Малко преди да отпътува, Величков напечатал няколко статии във в. „Ден“, в които изразил недоволството си от тогавашния обществено-политически живот у нас. В една от последните си статии, обръщайки се към българската общественост, той заявява: „Живее се в поробена страна. Не се живее в опозорена страна, особено кога си се родил и си носил вериги за нея. България аз обаче навсякъде ще я нося в сърцето си и ней ще бъдат всички мои мисли и чувства“ (в. „Ден“, г. IV, бр. 1336 от 30 септември 1907 г.). С тези думи той се простил завинаги с родината.

След дълго и уморително пътуване, току-що пристигнал във френския град Гренобъл, на 2(15) ноември 1907 г. Величков внезапно починал. Изпълнило се тревожното предсказание за смърт в далечна чужбина, което срещаме в някои от неговите стихотворения, угаснал един живот, изживян честно и достойно, посветен всецяло в служба на народа и отечеството. И като тъжен епилог на този живот последвала една продължителна преписка за съдбата на неговите тленни останки — оказало се, че покойният не е оставил дори средства, с които да се плаща незначителната такса на общинското гробище в Гренобъл, където бил временно погребан. Едва през пролетта на 1909 г. българското правителство заплатило дължимите суми и тялото му било пренесено в София⁹.

Изминалите десетилетия след смъртта на К. Величков убедително показва, че неговото дело не е и не може да бъде забравено. Той, разбира се, не стои в редицата на големите български писатели, не се нарежда между ярките дарования в областта на изобразителното изкуство. Но подобно на ония

⁸ И в. Попов, Миналото на българския театър. Т. II, С., 1942, с. 413.

⁹ С т. Мокрев. Нови данни за смъртта на К. Величков. — Народна култура, бр. 46, 18 ноември 1967.

звезди в българското небе, които, без да се открояват с ярката си светлина, греят вечно над нас и ни помагат да намираме вярната посока на нашия път, неговото име ще остане завинаги в историята на българската литература и култура, делото му ще ни служи като образец на кристално чист патриотизъм и на висока нравственост. „Образът на тоя скромнен човек — писа акад. П. Зарев — не изчезва от литературата на 90-те години, колкото и строго да съдим творчеството му. Привличат ни и благородството на духа му, и стремежът към допир с хуманната европейска култура. Той е измежду българите, отправили погледа си към по-широки хоризонти още в младините на следосвобожденската ни литература.“¹⁰

Днес ние, разбира се, сме в правото си да съжаляваме, че през целия си живот Величков се е раздвоявал между политиката и литературата и че най-често писателят у него е отстъпвал пред общественика. Но все пак сме длъжни да го разберем! Син на необикновена, величествена епоха — епоха на истински прелом в историческата съдба на нашия народ, — надарен с отзивчиво сърце и неспокоен темперамент, Величков не е могъл да остане безразличен към животрептящите въпроси на своето време, не е могъл да не вземе участие в строителството на новата българска държава. Той посвещава всичките си сили и способности, цялата си духовна и физическа енергия на това строителство, напомняйки с разностранната си и целеустремена дейност личностите от епохата на Възраждането: поет, белетрист, драматург, мемоарист, есеист, преводач, живописец, историк на изкуството, литературен и театрален критик, публицист, оратор, политически деец, журналист, учител, народен представител, министър, дипломат. . .

В историята на българската литература на Величков е отредено скромно, но все пак достойно място. Някои автори определят неговите заслуги преди всичко като поет и по-специално като майстор на сонетната форма, позовавайки се на стихосбирката му „Цариградски сонети“, една от първите сонетни сборки в българската литература, други виждат най-голямото му постижение в неповторимите „Писма от Рим“, които и досега се сочат като образец на стилно съвършенство, трети смятат, че най-значителният му принос е мемоарно-белетристичната книга „В темница“. Но всички са единодушни, че и трите книги вече са издържали успешно изпитанията на времето и са си осигурили място в златния фонд на българската литературна класика. Наред с тези три книги историците на българската литература посочват и редица други творби на К. Величков с непреходно значение; единодушно се признават и заслугите му като майстор на художествения превод. Впрочем нека спрем накратко вниманието си върху неговото творчество.

Една от характерните особености на Величковата поезия е, че тя — подобно на Вазовата — е проникната от безпределна любов към отечеството. Патриотизмът у Величков има различни превъплъщения: страстен копнеж на злочестия изгнаник за родната земя и за близките на сърцето му хора, състрадание към народа-мъченик и вяра в честитото му бъдеще, преклонение пред светлата памет на неговите заслужили покойници и т. н. Величковата поезия се родее с Вазовата също и с отчетливо проявеното славянско съзнание и особено с любовта и признателността към нашата освободителка Русия. Но за разлика от Вазов, който умее да претопява чувствата в широка гама от художествени образи, Величков често пъти остава само в границите на непосредствената изповед на лирическия герой. Освен това неговият стих е далеч под равнището на Вазовото стилно-езиково майсторство.

¹⁰ П. Зарев. Панорама на българската литература. Т. II. С., 1977, с. 401.

Внимателният прочит на Величковата поезия ни убеждава, че макар да не ѝ липсва разнообразие на теми и мотиви, тя носи печата на известна емоционална монотонност. Основното чувство в повечето от неговите стихотворения е тъгата, която често пъти прераства в меланхолия, в дълбоко отчаяние вследствие непрекъснатите удари на съдбата. В един от своите сонети поетът изповядва:

Каква ще бъде новата година
не ща да знам. Не може тя по-зла
да бъде от оная, що измина:
отдавна са прелели моите тегла.

В надеждата не вярвам. Тя е дума,
която не намира в мен отклик,
и радостта чудовищна е глума,
измислена от някой зъл език.

Но топла сила прося аз от бога
да съдържа тайно в своите гърди
плачът, що кърти мойта участ строга,

и да не видя подлите врази
злорадо да ликуват, че не мога
да нося твърдо своите беди.

Тъгата у Величков е постоянна, но съдържана. Когато четем неговите стихотворения и особено „Цариградски сонети“, имаме чувството, че над нас се носи някаква тъжна мелодия, която обаче не се натрапва на слуха ни, а идва отдалеч, като че ли под сурдинка. Това е нещо ново, непознато дотогава в нашата литература. Би могло дори да се каже, че Величков е родоначалник на българската елегична поезия. По-късно тези тонове на тиха скръб, които долавяме за пръв път у него, ще зазвучат и у други поети (Д. Бояджиев, Д. Дебелянов, Н. Ракитин).

Друга специфична особеност, която забелязваме в поезията на К. Величков, е нейната картинност. Притежавайки дарбата и на живописец, той се изявява като майстор на пейзажната лирика. Често пъти в неговите стихотворения откриваме великолепно природни картини, които, уловени чрез сетивата на художника, са възпроизведени със средствата на поетическото слово. Поетът-живописец К. Величков изпитва особена слабост към морския пейзаж. Ето една от неговите чудесни морски картини, поразяващи ни с ослепителната си акварелна чистота:

Светлей морето гладко кат стъкло
и тихо в чудний блясък на зарите
кат лебед бял с разтворено крило
се лъзга ладията лека по вълните.

Или друг пример:

Стоя на стръмний бряг и гледам. Над морето
надвиснала е гъста утрenna мъгла.
Изгрива слънцето. Стрела подир стрела
пронизват я лъчи му ясни от небето.

Като поет Величков има още една безспорна заслуга — въвежда в нашата лирика мотива за бащинската обич. Вдъхновен от любовта към своята единствена дъщеря, той написва редица стихотворения, в които издига на висок пиедестал родителското чувство. За него детето е дар небесен, единствен све-

тъл лъч, награда за многобройните страдания. Любовта към детето възвисява бащата, прави го силен и жизнерадостен, укрепва неговата вяра в бъдещето, осмисля живота му. Тя изпълва цялото му същество, достига дори до космически размери:

Звездите светли могат да угаснат
и бурний океан да замълчи;
в гласа ти ще го слушам аз захласнат
и ще го виждам в твоите очи!

Величковата поезия не е чужда на обществени и общочовешки теми. До сега повече се е писало за патриотичните и гражданските мотиви в нея, а по-малко внимание е обръщано на морално-философската ѝ проблематика. Един от проблемите, които постоянно тревожат Величков — като човек и като поет, — е проблемът за необходимостта от облагородяване, от нравствено извисяване на човешката личност. Тази висока цел той преследва в повечето от стихотворенията си за деца, поместени в стихосбирката „Детска гусла“, както и в много от стихотворенията си за възрастни. Особено показателно в това отношение е философското му стихотворение „Дон Кихот в България“, където синтетично и поетически убедително са намерили израз възгледите на поета за дълга на човека и гражданина, за високото призвание на патриота и бореца за социална правда, за честта, гордостта и истинското величие на човека¹¹. Чрез образа на благородния Сервантесов герой Величков се опитва да внуши на своите съвременници грижата за нравственото самоусъвършенстване:

Ти, който и да си, за светли цели
недей мисли, не се стреми напред,
не се увличай в предприятия смели,
след себе не мечтай да водиш свет,
ако в душа ти, светла кат звезда,
зари не пръска някоя мечта.

Поезията на К. Величков не е лишена от слабости (известно многословие, тромавост на стиха, езиково еднообразие). Тя не се отличава с ярка образност и с висок градус на чувствата, в нея липсва полетът на въображението. Това е поезия на съзерцанието, на философския размисъл. Днес тя привлича погледа ни със своята пластична живописност, с благородните пориви на духа, с възвишения вътрешен мир на лирическият герой.

Едно от най-значителните постижения на Величков в областта на художествената проза безспорно е неговата книга „В темница“, която по мнението на специалистите се нарежда между най-добрите образци на българската мемоаристика. Тази книга възпроизвежда впечатленията и наблюденията на автора, изнесени от няколкомесечните му митарства из турските участъци и затвори след потушаването на Априлското въстание, въвежда ни ведна почти непозната за нас действителност, в „подземния свят“ на Османската империя. Правдив и откровен, Величков предава с документална точност събитията, на които е бил свидетел. Но значението на книгата далеч не е само познавателно. Писателят е успял да нарисува, макар и с по няколко штрихи само, редица колоритни, запомнящи се образи, възкресил е завинаги титани на духа като Тодор Каблешков, Васил Соколски и Васил Петлешков, срещнал ни е с удивителния нравствен стоицизъм на обикновените хора от народа, очертавайки

¹¹ П. Велчев. Дон Кихот в творческото възприемане на Константин Величков. — Език и литература, 1970, кн. 2, 41—50.

неповторими индивидуалности (Орчо войвода, дядо Рангел и др.). Според сполучливото наблюдение на Ив. Сестримски Величков е преминал „към художествено изображение на фактите, без да изневерява на тяхната историческа достоверност“¹². Друг изследовател на Величковата мемоарна творба я определя като галерия от български характери, като паметник на културното самосъзнание на българина¹³. И още една нейна особеност трябва да бъде на всяка цена отбелязана — емоционалната ѝ обогатеност. Написана искрено и с лирична приповдигнатост, книгата и днес се чете с жив интерес и с възмущение.

Величков е автор на още няколко спомена, възкресяващи образи на участници в героичното Априлско движение („Първата ми среща с Бенковски“, „Игнатиев и Бенковски“, „Пет имена“), както и на редица други мемоарни творби, които ни връщат към интересни случки и събития от миналото. Някои от тези творби са написани занимателно, с белетристичен похват, поради което днес сме затруднени да определим тяхната жанрова принадлежност. Произведения като „Един цитат от Андре Шение“, „Страшните чорапи“, „В решителния момент“ и др. могат да бъдат отнесени с еднакви основания както към спомените, така и към разказите. Изобщо за Величковата художествена проза е твърде характерно смесването на жанровете. Неговите „Възпоминания и впечатления от Цариград“ например представляват нещо средно между спомени и пътеписи.

В областта на „чистата белетристика“ „Величков няма трайни и значителни успехи: разказите и повестите му напомнят по своите композиционни похвати и по стила си предосвобожденската повествователна проза на Каравелов, Друмев и Блъсков. Величков черпи своите сюжети предимно от народния бит, избягвайки обаче острите конфликтни ситуации. В неговите разкази и повести действието се развива спокойно, без вътрешно напрежение, без неочаквани обрати. Може би единственото изключение е разказът „Заточеник“, който се налага на вниманието тъкмо с изненадващ си финал. В повечето от Величковите белетристични творби се забелязва склонност към морализаторство, към проповядване на добри нрави; в някои от тях е отразен религиозният светоглед на автора. Ето защо тяхното значение днес е преди всичко литературно-историческо.

Сред произведенията на Величков, които не са загубили значението си като художествено постижение, които продължават и в наши дни да се четат с неотслабващ интерес, са неговите великолепни, неповторими с изяществото на стила „Писма от Рим“. „Ние нямаме още в нашата книжнина съчинение от този род, което даже отдалеч да се приближава до Величковото. „Писма от Рим“ по висота на стила, по съдържание и мисъл, по поетически полет и възхновение стоят усамотени в нея“ — отбелязва на времето Вазов в предговора към първото издание на Величковите съчинения. Тази необикновена книга, оригинална по замисъл и съвършена по изпълнение, е несъмнено един от върховете на българската есенстика. Тя е своеобразен художествен пътеводител за паметниците на изкуството в Рим, създадени през многовековната му история — от античността до Възраждането. В своите двадесет и две писма Величков ни развежда из старините на вечния град, из неговите музеи и картинни галерии, спира погледа ни върху шедевровете на архитектурата, скулптурата и живописата. Написани с възхновение и дълбок пиетет към изкуството, тези писма ни удивляват с необикновената ерудиция на автора, с тънката му наблюдателност, с изострената чувствителност на неговите естетически сетива. Смело може да се каже, че появата на „Писма от Рим“ е истинско събитие в нашата

¹² Ив. Сестримски. Български мотиви. С., 1982, с. 113.

¹³ Вл. Свинтила. Паметник на културното самосъзнание на българина. — Литературна история, 1980, 6, с. 14—25.

културна история. Само десетина години след Освобождението един син на довчерашия поробен народ се изправя пред световноизвестните шедьоври на изкуството, воден не от просто любопитство да ги види, а за да ги подложи на проникновен анализ и да запознае сънародниците си с тях. В този смисъл книгата на Величков принадлежи към вечната тема „ние и другите“. Тя е нещо напомня знаменитите „пътни бележки“ на Алеко Константинов „До Чикаго и назад“: в единия случай българинът се среща с постиженията на съвременната цивилизация, показани на всемирното изложение в Чикаго, а в другия разглежда с възхищение „експонатите“ от една не по-малко мащабна изложба, където са събрани шедьоврите на изкуството през вековете. И едва ли е случайно съпадение, че двете книги се появяват по едно и също време.

Когато говорим за постиженията на Величков в областта на художествената проза, трябва да споменем още една негова творба — дневника на писателя. Той е еднакво ценен и като огледало на общественно-политическия, културния и литературния живот в България от края на миналия и началото на нашия век (1897—1907 г.), и като съкровена изповед на една голяма личност. Може само да се съжaliaва, че е воден нередовно, с големи прекъсвания; при това някои негови части все още не са открити.

Величков е автор и на няколко драми: „Невянка и Светослав“ (1872), „Отечество“ (1881), „Господин Мортагон“ (1882 — в съавторство с Вазов), „Виченцо и Анжелина“ (1882), „Хадерал“ (1895), „Опълченец“ (1903), „На морския бряг“ (1906). Понякога той черпи сюжетите на своите драми от българската история, друг път се опитва да разработи вечните общочовешки теми за любовта, дълга и приятелството, но и в единия, и в другия случай не успява да насити действието с истинско драматическо напрежение и да изгради реални и силни човешки характери. Трябва да се съгласим с констатацията на заслужилия изследовател на Величковото творчество Ст. Попвасилев, че от всичките му литературни прояви най-малко успешни са неговите драми. „На лирично настроение Величков — подчертава изследователят — не се удало да създаде истински драми, не се удало да създаде драматична атмосфера, в която да се движат и да действуват хероите му, подбуждащи единствено от своите вътрешни пориви и страсти. Едни от тия херои са патетични, други сантиментални, трети словоохотливи и т. н., а съвсем малко са тия, чисто изображение е живо, действително, борческо.“¹⁴ Сравнително най-издържани са последните три драми на Величков „Хадерал“, „Опълченец“ и „На морския бряг“, които, написани в стихове, са по-близки на лирично-приповдигнатия му стил. Но и тук героите са едностранчиви и схематични, а не пълнокръвни личности; техните характери са разкрити предимно в монолозите, а не в стрелителния ход на действието.

Заслужава да се кажат няколко думи и за литературно-критическата дейност на К. Величков. Започнал още през 80-те години със статии и рецензии на страниците на в. „Народний глас“ и сп. „Зора“, до края на живота си той продължава да се проявява като ценител на литературата. Неговата дейност в тази област се развива в две направления: запознаване на нашата културна общественост със завоеванията на чуждите литератури — като се започне от античността и се стигне до края на XIX в.; отзиви и оценки за българския литературен живот — от близкото минало до съвременността. Очерците на Величков за чуждите литератури често пъти имат компилативен характер, поради което днес не представляват особен интерес, но на времето те са изиграли твърде важна роля за изграждане на литературна култура у младата българска интелигенция, за приобщаването ѝ към шедьоврите на светов-

¹⁴ Ст. Попвасилев. Константин Величков. Живот и дейност. С., 1947, с. 180.

ната литература. Разбира се, далеч по-интересно, както от тогавашна, така и от съвременна гледна точка, е писаното от Величков за българската литература. От една страна, това са портрети на писатели от епохата на Възраждането (Г. С. Раковски, В. Друмев, П. Р. Славейков, Д. Войников, Гр. Пърличев, Л. Каравелов и Хр. Ботев), а, от друга — отзиви за текущи литературен живот (рецензии за произведения на Вазов, Яворов, А. Страшимиров, К. Христов, Елин Пелин, Ц. Церковски, Тр. Кунев, Ст. М. Попов и др.). Може би най-характерната особеност на Величков като литературен критик е неговата пословична доброжелателност. Той се проявява като привърженик на „благата критика“; за него най-важното е да се насърчи писателят, да не остане неговият труд незабелязан и неосенен. Подобен подход днес се разглежда като слабост в литературно-критическата дейност на Величков¹⁵, но това е слабост до голяма степен оправдана, продиктувана от патриотични подбуди, от обич към българската литература и към нейните творци.

Накрая нека хвърлим поглед и върху преводаческото дело на Величков. Както вече се каза, почти през целия си творчески живот той активно се е занимавал с преводаческа дейност. Убеден, че преводите от чуждите литератури са насъщна потребност в живота на българското общество, една от най-важните предпоставки за изграждане на новата българска литература и култура, Величков не е пожалил време и сили, за да пресъздаде на български език много от шедьоврите на художественото слово. Софокъл, Теокрит, Хораций, Данте, Петрарка, Торквато Тасо, Кардучи, Стекети, Шекспир, Молиер, Расин, Шатобриан, Милвоа, Ламартин, Юго, Шилер, Хайне, Пушкин, Языков, Некрасов и т. н. — дълъг е списъкът на авторите, чиито произведения са зазвучали в българска мерена реч благодарение на неговите усилия. Величков е превеждал също и проза, но предпочитанията му съвсем определено са били на страната на поезията и драматургията и по-специално — към драмите в стихове. „Аз искам да превода по едно произведение в стихове от всички по-знаменити драматически поети, било стари, било нови“ — отбелязва той в дневника си на 1 ноември 1904 г. И въпреки че не е успял да осъществи докрай намеренията си, направеното от него в областта на художествения превод никак не е малко. Несъмнено Величков ще заеме едно от челните места в бъдещата история на българското преводаческо изкуство.

Каато преводач Величков се е ръководил очевидно от същите благородни амбиции, от същите високи стремежи, които са го движили в оригиналното му творчество и в обществено-политическата му дейност — да допринесе за културното извисяване на своя народ, за приобщаването му към духовните ценности на европейската цивилизация. Уверен в неизчерпаемите нравствени и интелектуални сили, в дълбоките резерви, скрити в недрата на българския народ, той е посветил живота си на високоблагородната цел да разкрие пред него нови хоризонти, нови широки перспективи за развитие, за едно честито бъдеще.

Мечтата на Величков България „да стане участница в делото на общочовешкия прогрес“, „и тя един ден да внесе своя дял в общочовешката култура“ се сбъдна. Днес ние сме свидетели на стремителния възход на българската социалистическа култура, постоянно научаваме за многобройните и разнообразни изяви на нейните талантливи творци далеко зад пределите на нашата родина. Но ако сега България внася своя дял в съкровищницата на общочовешката култура, ако нейната слава на процъфтяваща в културно отношение страна се носи по четирите посоки на света, не бива да забравяме, че заслуга за това имат и онези труженици, които някога с пот на чело разоряха целината, подготвиха почвата и хвърлиха там семето, чиито плодове днес жънем. Един от тези скромни, упорити и всеотдайни труженици бе Константин Величков.

¹⁵ Вж. Г. Цанев. Константин Величков. — В: История на българската литература. Т. III. С., 1970, с. 227.